

МЕДИЈИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ: САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ

Свако модерно демократско друштво почива на неколико темељних слобода. Поред слободе говора, демократски поредак гарантује и слободу медија. Слобода медија је незамислива без уређеног система информисања, без закона и прописа који дефинишу оснивање, власништво и дјеловање медија, те одговорност за креирање и пласирање информација. Током пандемије вируса корона додатно смо се увјерили колики је значај квалитетног информисања и професионалне новинарске етике. Здраво новинарство и здрави медији, уз здраву сарадњу са представницима власти, неопходни су и за очување јавног здравља. Овај документ настао је као резултат истраживања у области медијске регулативе у БиХ, стања у медијима и положаја новинара, у оквиру Школе за политичке студије Савјета Европе. Истраживање је резултат дијалога представника медија, цивилног друштва, институција и политичких странака из цијеле БиХ. Допринос унапређењу правног оквира и медијске праксе у БиХ сврха је израде овог документа.

Законски оквир БиХ

Без обзира на велике напоре уложене у послијератној обнови медијског система, ни на једном нивоу власти унутар БиХ није довршена медијска законска регулатива.

Посљедица тога јесте врло неуређен систем отварања и дјеловања медија, а посебно медијске одговорности у јавном дискурсу. Тренутно не постоји закон о информисању или закон о медијима, па ни регулисано питање власништва у медијима, што би донекле умањило политичке и економске притиске на медијске куће, али и саме новинаре. На ентитетском и на нивоу БиХ постоје закони о клевети и закони о слободи приступа информацијама, који су примарно успостављени као закони за грађане, а не за медије. Закони о јавном РТВ систему су наметнути од стране ОХР-а, па иако су накнадно мијењани, никада нису достигли облик за који би могли рећи да је у пуном интересу јавности. Закон о комуникацијама БиХ тиче се искључиво електронских медија, али само кроз улогу Регулаторне агенције за комуникације БиХ (РАК), као кровног регулаторног тијела које је прописало кодекс извјештавања. Савјет за штампу БиХ, као стручковно удружење, има искључиво савјетодавну улогу из позиције цивилног сектора.

Онлајн област није уређена ниједним законом, што су разне интересне групе у БиХ искористиле кроз агресивне кампање бројних анонимних портала. У недостатку јасних правила, преношењем писања анонимних портала, односно непознатих извора, учествују и регистровани

МЕДИЈИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ: САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ

медији, а неријетко и јавни сервиси. Информисање је остављено на вољу индивидуалне процјене и етичких стандарда новинара и уредника. То никако не би смјело да се дешава, јер недостатак медијске законске регулативе има озбиљне посљедице на свакодневни живот грађана, на изборни процес, као и на процес демократизације у целини.

Медијска и информацијска писменост

У 21. вијеку писменост се своди на скуп вјештина и знања потребних за успјешан и квалитетан живот у друштву знања. Информацијска писменост је ефикасно кориштење информација да би се ријешили проблеми.¹

Сви грађани који на активан или пасиван начин учествују у креирању јавног мнијења припадају јавности. Важан сегмент јавности чине медији који преносе, филтрирају и тумаче информације за које сами процјене да су од општег интереса. На основу тих информација јавност креира властито и колективно мишљење. Уколико је овај процес на било који начин поремећен, јавност неће добити ваљане информације, те неће бити у стању да ваљано формира мишљење и тако утиче на процесе у друштву.

Медији су из неколико разлога најосјетљивији сегмент јавности, посебно у БиХ. Већ дужи низ година новинарство је у кризи. Највећим дијелом због притиска политike да кроз систем финансирања овлада медијима, они су драматично изгубили на квалитету и кредитабилитету. Све је то утицало и на тренд кадровског осипања медијских кућа. Политичко управљање финансирањем медија условило је да медији егзистирају у финансијској несташци, због чега сами нису у стању да подигну квалитет, нити да произведе властите кадрове.

Новинари се тако из образованих проналазача, истраживача и тумача вијести претварају у мегафоне политичких странака или других интересних група. Њихове функције, барем када је ријеч о тумачењу информација, у одређеној мјери су преузели блогери, инфлуенсери и коментатори, али због чињенице да они ипак нису на извору информација, њихов кредитабилитет је споран. Посљедица је општи пад повјерења грађана у све врсте информација доступних из медија, због чега јавност нема могућност правилног разумијевања и сврсисходног процесирања доступних информација.

Информацијска писменост садржи одређено критичко мишљење, јер подразумијева способност тражења, проналажења и примјене информација. Комуникација и информисање су се преселиле на паметне телефоне и корисник је у могућности сваке секунде да тражи жељену информацију. У брзини тражења информација битно је вредновати и одабрати, те имати свијест о поузданости информације и вјеродостојности извора, како би се та информација могла ширити даље.

Због свеприсутности разних медија, медијска писменост сматра се једном од кључних компетенција данашњица. Према широко прихваћеној дефиницији, укључује способности приступа, анализе, вредновања и стварања медијских порука у различитим облицима. Према Европској повељи о медијској писмености, медијски писмене особе требало би да су у стању да користе медијске технологије за приступ, чување, добијање и дијељење садржаја, да схвате како се и зашто ствара медијски садржај, да разумију поруке које преносе, да препознају и изbjегавају или доводе у питање нежељене, увредљиве или штетне медијске садржаје.

Медијска писменост подразумијева могућност разликовања вијести и огласа, мишљења и информације, пропаганде, разумијевање власништва медија и утицај економије на медије. Медијска писменост захтијева вјештине критичког размишљања, које омогућују људима да независно бирају које ће медијске садржаје pratiti и како да интерпретирају информације које примају путем канала масовне комуникације.

У вријеме све јачег утицаја дигиталних медија, медијска писменост подразумијева и одређени ниво информатичке писмености за све оне који конзумирају медијске садржаје путем интернета. Као и са сваким новим каналом масовне комуникације, онлајн медији имају своје начине обликовања порука и информација који захтијевају развој нових знања. На интернету основна ствар при одабиру извора информисања је разликовање стварних медија од интернет страница које служе разним економским, личним и/или политичким интересима. Ако медиј нема истакнут импресум - објављене информације о власништву портала и идентитету особа које га уређују и за њега пишу, таквом медију се не може вјеровати.

Штаје медиј?

Медиј је средство јавног обавјештавања које ријечима, сликом и звуком преноси уреднички обликоване информације, идеје и мишљења и друге садржаје намијењене јавној дистрибуцији и неодређеном броју

¹Zurkowski, 1974.

МЕДИЈИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ: САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ

корисника. Под медијем се подразумијевају дневне и периодичне новине, радио и телевизијски програм, сервиси новинских агенција, те електронска издања штампаних РТВ медија, као и интернет портали.

Професионални медији не могу бити анонимни. Скривање власништва медија или интернет страница, као и идентитета особа које уређују и воде канале комуникације говори да се вјероватно не ради о медију коме треба вјеровати. Анонимност се увијек користи како би избегли одговорност за оно што објављују. Иако садржаји и код анонимних портала изгледају попут новинарских, импресум је знак одговорности и идентитета медија. Импресум у правилу садржи: назив медија, назив и сједиште издавача, адресу електронске поште или контакт, лична имена одговорних уредника медија и новинара.

Које новинар?

Новинар је особа која се бави новинарством – прикупљањем информација од јавног значаја, о текућим догађајима, актуелним темама и особама, обликује их у професионалне новинарске форме и објављује у штампаним, телевизијским, радијским и електронским медијима. Своју публику извјештавају о свему што мисле да би она жељела или морала знати. За обављање послова новинара, било би пожељно завршити студиј новинарства. Новинар мора имати широку општу културу и информисаност из разних подручја. Мора се јасно изражавати, те добро владати правописом и граматиком матерњег језика. Новинар мора бити свјестан посљедица објављивања одређених информација и да зна да процијени хоће ли њихово објављивање више користити или штетити јавности.

Медији данас углавном директно зависе од политике или пак оглашивача, које занима само читаност, гледаност и посјећеност медија, а не садржај и његов квалитет. Ради очувања кредитibilitета новинарске професије и враћања дигнитета, важно је јавност упутити да разликује новинара од медија, јер врло често кредитibilitет медија и новинара нису комплементарни.

Клевета и медији

Клевета и заштита једна је од тема која редовно изазива велику буру током дијалога и расправа медија са једне стране и политичара и осталих носилаца јавних функција са друге стране. У недостатку закона о медијима или информисању, који би прецизно одредио границе јавног интереса за информацијама о понашању носилаца

јавних функција, јавност је ослоњена само на грађанске законе о заштити од клевете.

Неки од политичара посежу за пријетњама судским обрачуном, док новинари огроман број тужби за клевету сматрају средством притиска на медије. Участале тужбе су, између осталог, утицале на увођење самоцензуре међу новинарима, због страха од одмазде политичких функционера, поготово кад се ради о медијима на локалном нивоу.

Изузетно висок број тужби за клевету илуструје однос јавних личности према јавној одговорности, али и склоност појединих медија за медијским одмаздама над неистомишљеницима. Неспремност на јавну критику дио високих функционера рјешава судским поступцима и обрачунима против новинара. Када се анализирају имена подносилаца тужби против новинара/уредника и оснивача медија, лако је уочити да су то у највећем броју случајева предсједници политичких партија или носиоци највиших функција у органима власти – предсједници, премијери, министри, директори и друге јавне личности.

Тужбе и пријетње новинарима у мањим локалним заједницама поготово имају обесхрабрујући ефекат на новинаре. Ако не сви, онда дио таквих поступака представља одређени притисак на новинаре, јер су новинари и уредници принуђени да одговарају на тужбе, да траже и плаћају адвокате и вријеме проводе у суду.

Нема поузданних података о тачном броју подигнутих и броју повучених тужби, те висини одштетних захтјева, будући да судови клевету воде заједно са осталим парничним поступцима за накнаду штете. Такође, участала је појава да јавне личности преко медија најављују тужбе, иако до тужби касније никада и не дође. Нема сумње да је и ово дио порука и пријетњи новинарима и медијима.

У БиХ не постоји јединствени закон о заштити од клевете, већ три одвојена закона (Република Српска, Федерација БиХ и Брчко дистрикт), усвојени у размаку од три године (2001-2003). Закони су донесени на иницијативу Канцеларије високог представника за БиХ и на основу нацрта који је припремила мјешовита група страних и домаћих експерата. До 1999. године судски процеси за клевету и увреду одвијали су се у складу са кривичним законима.

Основни циљ доношења ових закона је декриминализација клевете, која би требало да допринесе већој слободи изражавања и општој демократизацији друштва. Декриминализација клевете значи да су потпуно

МЕДИЈИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ: САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ

искључени кривични судски поступци за клевету и могућност изрицања новчаних или затворских казни за новинаре и уреднике, односно власнике медија на основу кривичног законодавства.

На основу закона о заштити од клевете могуће је водити искључиво парнични (грађански) поступак у случајевима тужби за клевету и добити новчано обештећење. Иако су првенствено грађански, ови закони ипак охрабрују медијске слободе и успостављају баланс између заштите права на слободу изражавања и заштите приватности и угледа сваке особе. Њихову основу представљају највиши демократски принципи садржани у Европској конвенцији за заштиту људских права и основних слобода, препоруке/декларације Савјета Европе о заштити медијских слобода, те стандарди успостављени у пресудама Европског суда за заштиту људских права.

Овим законима забрањено је институцијама власти и свим јавним установама да подносе тужбе за накнаду штете. То право имају само физичке и правне особе. Јавни функционери и јавни службеници могу подносити тужбе искључиво у властито име. Разлог за то је што се сматра да јавна власт на располагању увијек има довољно легитимних средстава да објави тачну и проверену информацију.

Одговорност за клевету у медијима (заједно или одвојено) дијеле аутор, уредник, издавач или било ко други ко има контролу над објављеним садржајем. У случају навођења других цитираних особа (интервјуи и слично) и те особе могу бити одговорне.

У законима су постављени принципи када не постоји одговорност за клевету. То су, прије свега, право на изражавање мишљења (вриједносни суд), потом случајеви кад су објављене информације у суштини тачне, а нетачне у небитним дијеловима, кад је у питању преношење информација у току поступања законодавне, правосудне и извршне власти... Не постоји одговорност ако је изражавање било разумно. Закони прецизно наводе седам околности које суд у том оцењивању мора узети у обзир (начин, облик и вријеме изношења или проношење изражавања, природу и степен проузроковане штете, пристанак оштећеног, те чињенице да ли изражавање представља објективну и тачну информацију, да ли се оно односи на приватни живот или на питања од политичког и јавног интереса...). За медије и новинаре најважнија је одредба која их ослобађа од одговорности уколико су поступали добронамјерно и у складу с опште прихваћеним професионалним стандардима (члан 7.2 Закона ФБиХ и члан 6.в Закона РС).

Од изузетне је важности и што ови закони дају пуне гаранције новинарима и свим другим лицима у процесу добијања и објављивања информација на заштиту властитих повјерљивих извора и свих докумената добијених од таквих извора. Такве гаранције, међутим, не ослобађају никога од одговорности за намјерно и противно професионалним стандардима објављивање лажних информација.

Транспарентност власништва у медијима

Једно од најважнијих питања када је ријеч о медијском интегритету је транспарентност власништва над медијима. Грађанима би требало да буду доступне информације које су новинари, уредници и власници одређеног медија. На тај начин би се много лакше могли схватити прави извори информација које медији пласирају, те препознати који су интереси за објављивање одређених информација.

У овом тренутку у БиХ не постоји законска регулатива о транспарентности власништва над медијима. Больје речено, постоји дјелимична транспарентност и регулација кроз процес регистрације привредних субјеката. Оно што је очигледан недостатак код оваквог принципа је чињеница да су на овај начин обухваћени само традиционални медији (штампани медији, радио и телевизија), односно медији који имају регулатора који им издаје дозволе/концесије, те воде регистар таквих медија.

У БиХ Регулаторна агенција за комуникације има надлежност за електронске (радиодифузне) медије, тј. радио и телевизију, издаје дозволе, те регулише рад и води јавни регистар носилаца дозвола за емитовање. Према подацима поменутог регистра за 2020. годину, у БиХ постоје 192 електронска медија: 139 профитних радиостаница, четири непрофитне (плус три емитера Јавног РТВ система) и 43 ТВ станице (плус три емитера Јавног РТВ система).

Када је ријеч о штампаним медијима, за њихово регистровање надлежни су ентитетски нивои власти, који воде регистре јавних гласила. Међутим, ти регистри нису јавни. С друге стране, регистар штампаних медија објављен је на страници Савјета за штампу и онлајн медије, које је по свом правном статусу НВО и нема улогу регулатора. Ријеч је о савјетодавном тијелу које покушава да утиче на медије по принципу саморегулације. Међутим, оно што је важно, воде регистар штампаних медија у којем се налазе основне информације о издавачима тих медија. Према овом регистру, на подручју БиХ имамо седам

МЕДИЈИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ: САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ

дневних новина, те 184 различитих издања, магазина и часописа (седмичних, двоседмичних, периодичних).

Оно што представља највећи проблем када је питање транспарентног власништва над медијима су онлајн медији - огроман је број информативних веб-страница (портала), које ћелују на подручју БиХ. Међутим, немогуће је утврдити сам број таквих медија, као и њихову власничку структуру. Врло мали број онлајн медија на подручју БиХ имају импресум и остале доступне информације о власничкој структури. То су углавном портали већ познатих медијских кућа, као и неколицина етаблираних портала и независних медијских пројеката.

Ипак, највећи проблем по квалитет извјештавања представљају мањи портали, којима је немогуће утврдити власничку структуру, начин финансирања, а који у великој мјери крше све норме професионалног информисања. Штавише, захваљујући модерној технологији, такви портали у највећем броју случајева крију и власништво над доменом. Ријеч је о медијима који су постали огроман извор дезинформација, сензационалистичких вијести, политичких утицаја итд... Због тога се највећи број власника таквих медија одлучује за куповину међународних домена, јер су за куповину националног домена (.ба) потребни одређени лични документи и подаци.

Када је ријеч о транспарентности власништва над медијима, потребно је напоменути да БиХ на свом европском путу има обавезу да јача овај сегмент. Управо је једно од питања у Упитнику Европске уније у 2016. години било посвећено транспарентности власништва над медијима, тренутном законском оквиру и спровођењу на терену.

Средином 2019. године Европска комисија је израдила Мишљење о захтјеву БиХ у чланству и Аналитички извјештај који наводи да БиХ мора у својим законома транспарентности власништва над медијима, те да се мора успоставити и регистар власништва. На тај начин би се, између остalog, смањио и ризик од скривене концентрације. У Извјештају ЕК наводи се и да постоји велики политички утицај над медијима, као и да пословни интереси угрожавају уређивачку политику.

Проактивна и реактивна транспарентност органа јавне власти (слобода приступа информацијама)

Концепт добре управе (*good governance*) подразумијева отворену власт која функционише на принципима ефикасности, транспарентности и законитости. У том контексту захтјеви за транспарентнијом управом нису усмјерени против те управе, већ ка постизању добробити и за грађане, али и за саму управу.

Треба имати на уму да закони о слободи приступа информацијама (ЗОСПИ) нису закони за новинаре, већ за грађане. Институције и органи власти често се крију иза ових закона, како би одувлачили са одговорима новинарима и добили на времену, врло често свјесни и у томе и одлучни да на многа питања никада неће ни одговорити. ЗОСПИ је одличан за медије који се баве искључиво истраживачким новинарством. За све друге новинаре и медије којима информације требају на дневној бази – 15 дана је рок за одговор који није у интересу јавности.

Закони о слободи приступа информацијама у БиХ и ентитетима усвојени су 2000. и 2001. године, с циљем да се информације које су под контролом јавних институција учине доступним свим грађанима. Према законима, те информације представљају значајно јавно добро и приступ њима подстиче транспарентнији и одговорнији рад институција и њима се, бар у теорији, подстиче демократски процес.

Упркос томе, одређени дијелови управе на свим нивоима власти у БиХ ипак не спроводе законе о слободи приступа информацијама у пракси и тако имамо парадоксалну ситуацију да законе практично крше они који су их и донијели. Поред тога, нема јасне одговорности за непружање информација, чак ни у случајевима када су неки од тражилаца информација по овом закону добили тужбу против јавних институција.

Скоро двије деценије од усвајања закона о слободи приступа информацијама на свим нивоима у БиХ, неки службеници институција и даље сматрају да су одредбе ових закона необавезујуће. У већини случајева борба новинара са институцијама је Сизифов посао, поготово кад се траже подаци о начину трошења јавног новца. Институције најчешће избегавају да дају одговоре, па борба за информације траје мјесецима. Једно од најчешћих оправдања за недостављање информација је да прикупљање података захтијева пуно времена, те да службеници институција имају важнијих послова.

МЕДИЈИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ: САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ

Често се злоупотребљава институција изузетака од слободе приступа информацијама, па мјесецима траје и грчевита борба упорних новинара са органима јавне управе у доказивању погрешне поставке. Грађани имају право да траже, а институције су дужне да им омогуће приступ информацијама којима располажу, осим ако је ријеч о подацима чије би објављивање могло да штети безбједности или да угрози право на заштиту личних и повјерљивих комерцијалних података. У том случају институције морају спровести тзв. тест јавног интереса којим доказују да је информација заштићена. Такође, позивање на Закон о заштити личних података чест је изговор органа управе, чији је циљ неријетко скривање информација од јавности.

Иако строги закони постоје, невладин сектор, али и медији, често су присиљени да користе неформалне канале и приватне контакте како би добили приступ информацијама од јавног значаја. Праксе се разликују на различитим нивоима власти у БиХ. Чак и онда када су испуњени одређени предуслови, упитно је да ли ће на захтјев за слободан приступ информацијама бити одговорено. Информацијама које се тичу јавног новца, тендера, компанија у јавном власништву и јавне потрошње најтеже је приступити. С друге стране, треба узети у обзир и да није довољно само објавити информације, већ да бите информације требало да буду и у отвореном формату, лако разумљиве и лако употребљиве од стране корисника.

Већа и квалитетнија информисаност грађана доводи до јачања повјерења у институције које проактивно објављују потребне информације. У зависности од тога која страна иницира комуникацију постоји реактивна транспарентност управе – темељи се на томе да грађани захтијевају информације на основу ЗОСПИ и достављају на њихов захтјев, те проактивна транспарентност – управа самоиницијативно објављује одређене информације, јер жели грађане да информише о свом раду, њиховим правима и обавезама или их жели укључити у процесе доношења одлука, закона, политика ћеловања и слично.

Како би се изградило повјерење грађана у управу, она мора бити транспарентна, њен рад мора бити видљив и разумљив грађанима, јер се тиме смањује могућност корупције и злоупотребе власти, те омогућује грађанима да узму активно учешће у доношењу одлука.

Јавни сервиси у БиХ - улога у друштву и изазови с којима се сусрећу

Јавни медијски сервис има посебну улогу у информисању јавности. За разлику од комерцијалних медија који су оријентисани ка заради, дужност јавног сервиса је да публици обезбиједи квалитетне медијске услуге које укључују разноврсне информативне, културне, образовне и забавне програме. Основна улога јавног сервиса је да служи интересу јавности, јер је наведено да су они „основани од јавности, контролисани од јавности и финансирали од јавности“. Према теоријским принципима, задатак јавног медијског сервиса је да информише истинито и непристрасно, да у својим програмима поштује основна људска права и слободе, плурализам идеја и мишљења, да унапређује образовање, културу и медијску писменост становништва. Програми јавног сервиса морају да буду доступни за све и да се тичу свих друштвених група, укључујући и оне осjetљиве. Њихова улога је да образују публику и подстичу учешће у друштвеном животу. Програмски садржај јавних сервиса мора бити независан од државних интереса, као и од политичких партија.

У БиХ постоје три јавна сервиса (БХРТ, РТРС и РТВФБиХ). БХРТ има улогу државног еmitera, док су друга два еmitera ентитетска. Рад јавних сервиса регулисан је са четири закона: Закон о јавном радио-телевизијском систему, те кроз законе о БХРТ (усвојен на државном нивоу), РТРС (усвојен у НСРС) и РТВ ФБиХ (усвојен у Парламенту ФБиХ).

Јавни сервиси у БиХ се у свом раду сусрећу са бројним проблемима који урушавају квалитет рада. Прије свега, налазе се под константним политичким притиском. Чланови управних одбора се бирају у парламентима, те је њихов састав условљен политичком ситуацијом и односима странака које су на власти. Слична ситуација је и са избором члених људи у РТВ сервисима, а доминантан политички утицај је највидљивији и у уређивачкој политици.

Самим тим, створен је и проблем финансирања јавних РТВ сервиса. Постојећим законским рјешењима, свако домаћинство и право лице које има радио или ТВ пријемник има и обавезу плаћања мјесечне таксе за посједовање тих уређаја. Службе наплате су под ингеренцијом ентитетских еmitera, а прикупљена средства се, према Закону о јавном радио-телевизијском систему БиХ дијеле (БХРТ-50%, РТРС-25% РТВ ФБиХ- 25%). Иако је у претходних неколико година било више

МЕДИЈИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ: САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ

иницијатива и предложених модела за прикупљање и расподјелу таксе, до данас није успостављено рјешење које би задовољило сва тријавна емитера.

Политички односи између и унутар ентитета, довели су до чињенице да велики број грађана на разне начине избегава плаћање таксе. Томе највише доприносе изјаве многих политичких актера, који у својим агендама из разних разлога позивају на неплаћање РТВ таксе. Наплативост таксе је у веома малом проценту (иако је ријеч о законској обавези), емитери не обрачунавају и не дијеле прикупљена средства према тренутном моделу, па су створена огромна дуговања која пријете да дугорочно дестабилизиру рад сва три емитера. С друге стране, јавни сервиси имају могућност самофинансирања и путем маркетинга (оглашавања).

У складу са преузетим обавезама током придруживања ЕУ, БиХ се обавезала да створи јединствено тијело - Корпорацију јавних РТВ сервиса, која би требало да буде заједничка управљачка структура између РТВ сервиса. Иако је ово предвиђено Законом о јавном РТВ систему још 2005. године, до данас, такође, због политичких опструкција ово тијело није заживјело.

Ваља напоменути и да је БиХ једина земља у Европи која није спровела дигитализацију. Јавни РТВ, као носиоци дозвола за емитовање у мултимедијалном простору А и Б, никада се нису договорили око начина којима би покренули овај процес. Самим тим, евидентно је да је сложена политичка ситуација у БиХ заробила комплетан јавни систем емитовања. У тренутним условима његов развој је немогућ, а опстанак веома неизвјестан.

С друге стране, током поплава 2014., када је извјештавање широм земље било изузетно захтјевно, као и током 2020. године, за вријеме пандемије вируса корона, кад су јавни сервиси преузели водећу улогу у наставном процесу, показало се да су јавни сервиси спремни за изазове, али да треба да се ослободе политичког притиска.

Онлајн-медији

Посебно мјесто у информисању грађана представљају онлајн-медији. У посљедњих неколико година велика је експанзија онлајн медија у БиХ. Оно што одликује ове медије јесте велика брзина објављивања информација, технолошке могућности развоја мултимедијалних садржаја који публици пружају комплетан увид у одређене теме, као и мали трошкови одржавања таквих медија. Појавом која се зове медијска конвергенција, интернет медији су "укинули" традиционалне границе

између медија. Дигитализација садржаја подстакла је потпуно одвајање садржаја од класичних облика његове дистрибуције.

Комбинација слике, текста, видео и аудио садржаја које интернет омогућава донијела је производњу нових облика медијских садржаја. Појавом широкопојасног интернета и његове доступности већини популације, онлајн медији су постали јако популарни, посебно код млађе публике, која се доминантно информише на овај начин. Према посљедњим извјештајима о слободи медија у БиХ, за 35% становништва интернет представља први избор у процесу информисања и налази се на другом мјесту, одмах иза телевизије. Слиједом истог истраживања, 38% грађана сматра интернет као квалитетан извор информисања, док више од 70% грађана има мишљење да ова платформа има важан утицај за јавност и грађане.

Развојем друштвених мрежа, као и стварањем бесплатних платформи, медијска индустрија се трансформисала, а традиционални медији изгубили су монопол на објављивање информација. Према извјештају о слободи медија, више од 70% грађана БиХ сматра да је интернет демократизовао комуникацију и омогућио плурализам мишљења. Интернет медији су постављени на глобалној основи, користе се углавном међународни домени, па је самим тим јако слаба регулација таквих медија. Без обзира на повећан број интернет портала и јавно доступних медијских садржаја, скоро 50% становника у БиХ не осјећа се квалитетније информисаним.

Највећи разлог лежи у чињеници да се за интернет у највећој мјери везује појам лажних вијести. Наиме, непостојање јасних законских прописа који регулишу ову област, као и регулатора створили су сиву зону која је актуелизовала питање професионалних стандарда и поштовање етичких начела у процесу информисања.

Злоупотребе онлајн медија

Онлайн медији постали су и најубојитије средство у политичком комуницирању. Најчешће се то одликује кроз објављивање нетачних информација. Више од 60% нетачног или обмањујућег садржаја који је објављен у онлајн медијима односи се на политичке теме. Према неким истраживањима, уочене су дviје појаве у онлајн сferi:

1) "опортунистички дезинформатори", који користе анонимне портale и друштвене медије, најчешће са мотивом финансијске користи;

МЕДИЈИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ: САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ

2) политички и државни актери, који користе како јавне тако и комерцијалне медије за ширење дезинформација које погодују њиховим политичким агендама.

Кампање дезинформисања јавности нису инцидентна појава него је ријеч о планираним активностима, које за циљ имају дискредитацију политичких противника, као и за остваривање одређених финансијских и других интереса. Појава великог броја анонимних портала (онлајн медија за које се не зна власничка структура, непостојање импресума) све више збуњује јавност. С друге стране, у онлајн медијима све присутнији је и говор мржње, који пријети да додатно дестабилизује друштво.

Појава оваквих медија у изборним годинама показује да је ријеч о добро припремљеним акцијама којим управљају одређени политички центри. Финансирање оваквих медија врши се углавном готовином, тако да не остаје траг о наручочима, као и онима који управљају овим процесима. Забрињавајућа је појава да поједини реномирани медији све чешће користе информације које су продуктовали тзв. анонимни портали, те самим тим могу се ставити у одређене корелације.

Лажне вијести

Пласирање лажних вијести није никаква новост у свијету, али је појам "фејк њуз" добио на значају и интензитету развојем интернета, портала и друштвених мрежа. Процватом дигиталних технологија појам лажних вијести и дезинформација попримио је нови облик, који су академска јавност, државни актери и медијски професионалци у свијету почели препознавати као комплексни систем хибридних пријетњи.

Намјерно ширење лажних вијести, а самим тим и говора мржње који произлази као посљедица, глобални су проблем за који се тражи и технолошко и правно рјешење. Европска унија је у децембру 2018. године усвојила Акциони план против дезинформација, препознајући их као озбиљну пријетњу демократским процесима. Земље Западног Балкана изостале су из овог плана.

Појединци и читаве групе изложени су организованим кампањама лажних информација. Људи који су из неког разлога у датом тренутку непожељни одређеној групи често су жртве нпр. фотомонтажа које приказују као стварне фотографије. Након тога неријетко услиједе и пријетње, што све заједно може да доведе до озбиљног нарушувањаличне и колективне безbjednosti.

Објављују се измишљена истраживања која утичу на одређену појаву и таква се некритички шире даље. Поспјешује се цвјетање бројних теорија завјере, без обзира на чињенице које то оповргавају. Осим политичке и пропаганде чији је циљ финансијски утицај, често је и надриљекарство и исцјелитељство тема ових организованих кампања, чиме се угрожава њега и здравље становништва, у шта смо најбоље могли да се ујеримо током пандемије вируса корона.

Како функционише систем дезинформисања

Главни извори дезинформација и обмањујућег садржаја су анонимни портали. Анонимни портали креирају лажну вијест, преносе је приватни комерцијални медији, друштвене мреже, али у посљедње вријеме, често, и јавни сервиси и националне агенције. Анонимни портали немају импресум, немају никакве подаке о регистрацији. Самим тим не подлијежу никаквим прописима, не објављују ни демантије, а најчешћи начин ћеловања је повезивање са неколико десетина Фејсбук страница које преносе садржај тог портала. Тај модел пословања познат је као „фарма портала“. Мрежа веб-страница и Фејсбук група коју креира иста особа остаје до краја анонимна, немају редакцију и новинаре, а конзументи, не знајући о чему се ради, кроз наоко забаван садржај упирају лажне информације.

Процват дигиталних технологија потпуно је измијенио медијско тржиште и, да би опстали, натјерао многе медије да смање своје капацитете (копи-пјест новинарство, са све слабије плаћеним правим новинарима) и почну приблијавати сензационалистичким тактикама привлачења публике, спуштајући се испод стандарда новинарске професије. Због тога су и традиционални медији постали погодан фактор за ширење дезинформација, што доприноси ерозији јавног дискурса, квалитета политичке и других врста дебата, што на kraju доводи до смањења свеукупног повјерења у друштву. Јавила се потреба за додатним запошљавањем професионалних новинара, који би се бавили искључиво провјеравањем тачности сумњивих информација. Почекли су са радом и намјенски *fact-checkers* портали, којих у БиХ има тек неколико.

Иако у академској јавности постоји општи консензус о томе да се проблему дезинформација, нарочито у онлајн сфери, треба приступити као дијелу комплекснијег система хибридних пријетњи, то код нас није препознато од стране државних актера и медијских професионалаца. Дезинформације нису препознате као хибридна пријетња а јавна дебата у вези са овом темом скоро и да не постоји.

МЕДИЈИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ: САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ

Нови медији, попут анонимних портала, уз ширење преко друштвених мрежа, али и традиционалних медија, доприносе задржавању такве ситуације, али је очигледно да озбиљност проблема није препозната ни код медија, ни код доносилаца одлука у држави.

С обзиром на то да медији плету јаке мреже и праве уходан систем објављивања дезинформација, потребно је развити свијест и едуковати становништво/конзументе медија да препознају лажне вијести. Едукација корисника/конзумената медијског садржаја била би први и најважнији корак у рјешавању проблема ширења лажних вијести и говора мржње као његове посљедице. Тренутни систем регулације дијелом штити јавност од погрешних информација, али не и од циљаних лажних вијести. Закон о информисању не постоји, заштита од клевете је једини дио у постојећим прописима на који би могла да се ослони оштећена страна. Али само ако се ради о традиционалном медију, а не о анонимној платформи. Такође, како транспарентност власништва у медијима није законски регулисана, немогуће је доћи до информација у чијем је стварном власништву одређени медиј, како би јавност лакше процијенила кредитабилитет медијског садржаја.

У таквим околностима не постоји препрека за постојање анонимних платформи које користе дезинформације у служби одређене политичке партије или другог центра моћи. Платформе над којима нема никаквог надзора, међу којима су и друштвене мреже и блогови, јако утичу на перцепцију, изборе и ангажман грађана. Јако је важно да медијски професионалци преузму главну улогу у борби против лажних вијести, како не би дошла у питање слобода изражавања.

Слобода говора и говор мржње

Слобода мисли и изражавања темељно је људско право заштићено чланом 19. Универзалне декларације о људским правима и признато је кроз све кључне међународне и регионалне документе за заштиту људских права.

Слобода говора означава право појединца да изрази своје мишљење, без страха да ће у томе бити спријечен или да ће бити кажњен за изражено мишљење. Слобода говора осигурује размјену идеја и мишљења у друштву. Та размјена доводи до промјена у друштву које осигуравају његов стални напредак. Данас често говоримо о важности слободе говора као алате којим можемо контролисати рад државних органа. У том погледу, слобода говора постоји

како би грађани могли слободно изражавати своје незадовољство одређеним акцијама државе и предлагати промјене које желе видјети у друштву.

Посебну заштиту такве слободе говора уживају медији и новинари. Медије називамо четвртом граном власти тј. контролом власти баш због њиховог надзора над активностима, процедурима и процесима актуелних носиоца јавних функција, али и свих аспекта рада државне власти. Осим утицаја на државне институције, важан је и утицај медија на едукацију, степен и квалитет информисања грађана.

За "Репортере без граница" слобода изражавања и информисања је прва и најважнија од свих слобода. Без слободе изражавања и слободних медија нема слободних појединача и слободног друштва, нема демократије. Слобода изражавања је свето право демократских друштава.

Поред тога што је право на слободно изражавање загарантовано сваком појединцу, неопходно је знати да постоје ситуације када се оно смије ограничити. У том смислу оно није апсолутно људско право од кога нема одступања као што су нпр. права која људе штите од тортуре, од ропства, од бесправног кажњавања. Слобода изражавања се може ограничити, а њена злоупотреба казнити у складу са законом и то „у интересу националне безбједности, територијалног интегритета или јавне безбједности, ради спречавања нереда или криминала, заштите здравља или морала, заштите угледа или права других, спречавања откривања повјерљивих информација, или ради очувања ауторитета и непристрасности судства“, наводи се у ставу 2. члана 10. Европске конвенције о људским правима.

Иако је слобода изражавања једно од најважнијих демократских права, она није апсолутно право. Слобода изражавања не може бити неограничена и безусловна, али свако ограничавање слободе изражавања мора бити изузетак и имати јасне разлоге и лимите. Спречавање говора мржње и стигматизације појединих друштвених група један је од ријетких оправданих разлога за ограничавање слободе изражавања.

У препоруци Савјета Европе се наводи да „говор мржње подразумијева све облике изражавања који шире, распирају, подстичу или правдају расну мржњу, ксенофобију, антисемитизам или друге облике мржње засноване на нетолеранцији, укључујући ту и нетолеранцију изражену у форми агресивног национализма и етноцентризма, дискриминације и

МЕДИЈИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ: САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ

непријатељства према мањинама и људима имигрантског поријекла".

Напредак технологије рапидно редефинише јавни простор, канале комуникације и начине информисања. Интернет, као простор који омогућава појединцу да изрази своје мишљење, има неограничене ресурсе и границе, за разлику од штампаних или електронских медија. Управо су ограничавање слободе изражавања и кажњавање говора мржње један од главних изазова у заштити слободе изражавања у дигиталном окружењу. Говор мржње се све учесталије појављује на интернету ишири развојем друштвених мрежа, те је због масовности, досега и количине садржаја који настаје у врло кратко вијеме посебан изазов за регулацију.

Потребно је направити разлику између говора мржње и позива на насиље. Позиви на насиље, поготово колективни, у већем дијелу свијета су забрањени и строго кажњиви. Међународни пакт о грађанским и политичким правима, чланом 20. законски забрањује пропагирање рата, али и заговарање националне, расне или вјерске мржње које представља подстицање на дискриминацију, непријатељство или насиље. То није исто што и говор мржње, јер говор мржње би у најширој могућој дефиницији значио изражавање било којих негативних ставова према некоме или некој групацији.

О говору мржње се још расправља на глобалном нивоу. Стога је Европска комисија против расизма и нетолеранције, усвојој општој политици бр. 15 прецизније дефинисала говор мржње: „подразумијева употребу једног или више посебних облика изражавања – заступање, промоцију или подстицање на омаловажавање, мржњу или осуду неког лица или групелица, као и узнемирање, увреде, негативне стереотипе, стигматизацију или пријетње неком лицу или лицима и било какво оправдавање свих ових облика изражавања – који се заснива на илустративном списку личних својстава или статуса који укључују „расу”, боју, језик, вјеру или увјерење, националност или национално, етничко или друго поријекло, старост, инвалидитет, пол, род, родни идентитет и сексуалну оријентацију“.

Говор мржње као такав није дефинисан као појам у кривичним законима који су на снази у БиХ. Кривичним законом БиХ (члан 145.а), Кривичним законом ФБиХ (члан 163.), (члан 359.) и Кривичним законом Дистрикта Брчко БиХ (члан 160.) инкриминирано је кривично дјело „изазивање вјерске и националне мржње и нетрпљивости“. Кривични закон РС прописује кривично дјело „Јавно изазивање и подстицање насиља и мржње“.

Говор мржње забрањен је и Законом о забрани дискриминације, Законом о равноправности полова, Законом о слободи вјере и правном положају цркава и вјерских заједница у БиХ, као и Изборним законом Босне и Херцеговине. Од 2019. године, говор мржње могуће је пријавити Омбудсмену за људска права БиХ.

Када се говори о медијима увијек се истиче њихова функција чувара демократије. У тој улоги треба да буду проактивнији када је говор мржње у питању с обзиром да он представља негирање темељних демократских вриједности. Медији треба да буду контролори садржаја како би минимизирали или потпуно забранили све облике изражавања који распирују мржњу без обзира да ли се ради о раси, полу, сексуалној оријентацији или било којој другој посебности.

Узимајући у обзир све наведено, јасно је да је питање слободе изражавања и сузбијања говора мржње комплексно питање, те да се не може свести само на уклањање таквог садржаја из јавности, било да се ради о говору мржње на интернету или у било којем другом јавном простору. Говор мржње не може се рјешавати парцијално, само на друштвеним мрежама, већ треба размишљати о холистичким и комплементарним рјешењима која укључују грађански одгој и образовање, медијску писменост, те ефикасно и брзо кажњавање најтежих облика говора мржње.

Политички утицај на медије

Један од вјероватно највећих проблема и препрека слободном функционисању медија у БиХ је снажан утицај политike на њих. Медији су најважнији фактор политичке комуникације и створен је узајаман однос, па стога политички субјекти имају снажан интерес за контролом медија.

Медији и политика међусобно су условљени; однос, међутим, ипак претеже у корист медија, јер би политика тешко опстала без медија, док би медији без политike били закинuti, али не би пропали. Медији представљају посредника између политike и јавности, а приступ њима никада није био лакши. Новинарство у БиХ се развијало под снажним утицајем политike. Самим тим, није се никада у довољној мјери развила ни независна уређивачка политика у медијима. Уместо ситуације да јавност путем медија контролише власт, створена је обрнута ситуација, која је донијела бројне негативне појаве, као што су цензура или контрола информација које се објављују. Систем државне контроле, какав је био за вријеме СФРЈ, након рата је замијењен системом контроле

МЕДИЈИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ: САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ

од стране политичких партија и елита, као и пословне заједнице, која је, такође, у коначници снажно повезана са политичким односима.

Медији су у потпуности постали политички инструмент, што је оцијењено и у извјештајима "Freedom House". Како ова организација наводи, у БиХ је слобода изражавања законски гарантована, али у пракси ограничена. Новинари су током свог рада суочени с полемичким притиском, уз узнемирање, пријетње и нападе. Постоји велик приватни медијски сектор, укључујући мјеста која су повезана с локалним политичким странкама. Посебно је наглашен и политички утицај који политички субјекти имају на јавне емитере у БиХ.

Снажан утицај политике довео је до још неких негативних појава, као што је политички клијентелизам, који је у БиХ јако изражен. У замјену за различите облике политичке и економске подршке медијски радници/власници медија постали су снажни заговорници одређених политичких интереса. То је довело и до појаве заговарачког/навијачког новинарства. Садржаји се тенденциозно пласирају, присутна је снажна подршка одређеним политичким круговима, те негативно извјештавање о политичким противницима.

Политичке елите најснажније утичу на рад медија кроз финансирање. С обзиром да је присутан велики број медијских кућа, чије потребе не може подмирити тренутно тржиште оглашавања, многи медији су финансирали од стране ентитетских/кантоналних или локалних власти. Ријеч је о појави која се проводи на три начина: органи управе или јавне институције набављају услуге медијских кућа за „потребе медијске промоције”, давање одређених грантова медијским кућама, као и директно оглашавање.

Исто тако, политички кругови учествују и у власништву над медијима, како на директан/нескривен начин, тако и путем посредника. Примјећена је појава у којој су власници одређених медија чак и оснивачи политичких странака, док је много чешћи примјер у којем су власници медија чланови или високорангирани функционери појединих странака, као и родбинска повезаност између политичара и новинара/уредника.

Novinari, mediji i etika

У савременим плуралистичким друштвима медијска слобода подразумијева моралну одговорност коју за своје дјеловање преузимају сви медијски радници – од новинара до издавача. Основна функција медија је квалитетно информисање, образовање и упућивање грађана, те подстицање јавне расправе. Како би свој задатак у друштву извршавали што квалитетније, медији би морали да дјелују у оквирима професионалне етике новинарске струке. Притом је основни критеријум моралног дјеловања поштовање човјековог достојанства.

“Три темељна питања када је ријеч о новинарској етици јесу истина, независност и разумијевање посљедица новинарских и медијских поступака. Истина, коју увијек треба преиспитивати, најбитнији је дио новинарске етике. Независност како о спољним политичким и друштвеним силницама, тако и о унутарњим уредничким или власничким притисцима је друга битна вриједност. Коначно, разумијевање и брига о посљедицама новинарских поступака треба узети као трећи међу најважнијим појмовима око којих се мора кретати свака расправа о новинарској етици. Управљачка стратегија у медијима мора водити рачуна о потреби дијалога, договарања и преговарања унутар своје бранше, како не би никада изгубили из вида чињеницу да медији не служе примарно профиту, него далеко вишим циљевима”²

Већина закона и кодекса за медије налаже како је важно да новинари пренесу истините и битне информације својој публици. Новинар је у свом извјештавању дужан да слиједи етичка начела истинитости, објективности, слободе и одговорности – према публици, према онима о којима пише, према изворима информација, као и одговорности према самом себи.

Новинарска професија укључује права и обавезе, слободе и одговорности. Основни принципи етичког размишљања у новинарству указују да мора бити постављена јасна дистинкција између вијести и мишљења. Вијест је информација о чињеницама и подацима, док ставови преносе размишљања, идеје, увјерења и вреднују судове. Емитоване вијести треба да буду засноване на истини, на темељу одговарајућих начина доказивања и непристрастности у презентацији, описивању и нарацији.

У новинарству, информације и мишљења морају бити усклађени с претпоставком о невиности, а посебно у случајевима који су још у разматрању. У том случају,

² Aidan White; Secretary General, International Federation of Journalists

МЕДИЈИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ: САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ

новинарство треба да се суздржи од процјена. Мора се поштовати право појединача на приватност. Особе које обављају дужност у јавном животу имају право на заштиту своје приватности, осим у случајевима када њихов приватни живот може да утиче на њихов јавни живот. Чињеница да се једна особа налази на јавној функцији јој не одузима право поштовања приватности.

У новинарској професији коначни исход не оправдава средства, због тога информацију морамо добити правним и етичким путем. У случају нетачне или неистините вијести, на захтјев одговарајућих особа, вијест путем медија мора бити коригована и овај процес треба да укључује све погрешне вијести. У циљу обезбеђивања високо квалитетног посла и независности новинара, мора им се обезбиједити достојанствена плата и одговарајући услови рада и олакшице.

У сврху надгледања спровођења етичких принципа, саморегулационе тијела или механизми морају бити установљен и укључивати издаваче, новинаре, удружења корисника медија. У БиХ постоји Савјет за штампу и онлајн медије - саморегултивно тијело за штампане и онлајн медије, које као такво нема механизме кажњавања, већ улогу посредника између читалаца и штампаних и онлајн медија путем жалби. Систем саморегулације медија у БиХ је недовољно ефикасан. Регулаторна агенција за комуникације, према Закону о комуникацијама БиХ, има претпоставку извршне акције санкције у случају кршења одредаба кодекса.

Новинари се често налазе у ситуацијама где морају размишљати који је правilan начин презентовања одређене информације, те како остати објективан и изнијети причу која ће активирати публику. Новинари у БиХ имају Кодекс за штампу БиХ, као и Кодекс части, који обухвата основна етичка начела професије и дјеловања. Не постоји ниједан изговор да сваки новинар у БиХ не познаје етички кодекс у потпуности.

Закључци и препоруке

Анализа је показала тренутно стање у области медија у БиХ. Иако је у појединим областима, као што је декриминализација клевете, БиХ прва земља у Европи која је донијела такве законе о заштити од клевете, ситуација у медијима није нимало задовољавајућа. Недовршена законска регулатива на свим нивоима оставља могућност политици и финансијским моћницима да директно, у сивој зони, а без посљедица, утичу на креирање јавног мнијења.

С друге стране, Закони о слободи приступа информацијама обавезају јавну управу на комуникацију са јавности, али треба имати на уму да су то грађански закони, а не новинарски. Јавној управи је ипак остављена могућност да, кроз одуговлачење и позивањем на дуге рокове, крије информације које су од значаја за јавност. У складу са дефинисаним проблемима, потребно је:

- Покренути ширу расправу на свим нивоима унутар БиХ о потреби доношења закона о медијима (или закона о информисању); Закон би, између осталог, требао прецизно дефинисати шта је медиј, шта подразумијева јавно информисање, који је рок у којем јавна управа мора да одговори новинару; обавеза би издавача да редовно обавјештава јавност о власничкој структури, пословним резултатима, просјечном тиражу, читаности, слушаности и гледаности; дефинисао би и права, али и одговорност новинара, главних уредника и медија за јавну ријеч; дефинисао би права и обавезе јавне управе и у коначници уредио медијски простор и тако омогућио виши степен слободе медија у БиХ;
- Покренути ширу расправу о потреби доношења закона о транспарентности власништва над медијима;
- Покренути ширу дискусију о стварној улози три јавна емитера, те о потреби доношења нових законских прописа, којим би био онемогућен директан уплив политике у рад, именовање управних одбора и програмских савјета у креирању програмског садржаја;
- Промовисати потребу медијског и информацијског описмењавања јавности у БиХ, у шта треба укључити медије, јавну управу, али и комплетан систем образовања;
- Успоставити квалитетнији дијалог медија и политике, када је упитању декриминализација клевете;
- Кроз јавну кампању подстицати на интензивније пријављивање говора мржње; размислiti о евентуалном укидању коментара у онлајн-медијима, те могућностима редукције говора мржње на друштвеним мрежама, с циљем сузбијања распирања било какве нетрпељивости;
- Покренути ширу расправу, укључујући медије, јавну управу, али и академску јавност, о потреби и начинима борбе против лажних вијести;
- Успоставити квалитетнији дијалог представника медија и политике (јавне управе и других носилаца јавних функција на свим нивоима).

***

Овај документ настао је залагањем алумниста Школе за политичке студије Вијећа Европе у Босни и Херцеговини. Ставови изнесени у овом документу не одражавају нужно ставове Вијећа Европе и амбасаде Норвешке у БиХ.